

ТРАГІЧНА ДОЛЯ АКАДЕМІКА ВУАН М. Є. СЛАБЧЕНКА

У статті на основі переважно архівного матеріалу досліджується життєвий шлях академіка ВУАН М. Є. Слабченка, автора понад 200 ґрунтовних праць з історії України. Підкреслено значення діяльності М. Є. Слабченка для розгортання українських досліджень в Одесі у 1920-ті роки. На прикладі цієї непересічної особи показана трагічна доля старої української інтелігенції після жовтня 1917 р.

У студентські роки, слухаючи спецкурс з історіографії історії України, я почув розповідь-легенду про повернення репресованого академіка М. Є. Слабченка до Києва. Розповідь та запам'яталась якоюсь дивною сумішшю трагедії та романтизму, відчайдушною спробою боротьби. Минуло приблизно десять років. Працюючи в Одеському облдержархіві, я натрапив на невелику особову справу М. Є. Слабченка. Мене вразили життєвий шлях Михайла Єлисейовича – з босяків у академіки, кількість мов, які він знав, і заява-ультиматум про відмову від роботи, якщо не поновлять двох "вичищених" за дрібно-буржуазне походження студентів¹. Незважаючи на бурхливу молодість, арешт у 47 років, він залишив значний науковий доробок...

Останнім часом, досліджуючи проблеми розвитку української державності, вітчизняні історики все частіше звертаються до праць М. Є. Слабченка, оцінки його наукового доробку стають вираженими². Разом з тим у вітчизняній історіографії поки нема спроб монографічного вивчення його життя, громадсько-політичної діяльності, наукового доробку.

У зарубіжній історіографії постаті М. Є. Слабченка приділено значно більше уваги. Є статті в довідкових виданнях, згадки в загальних історіографічних оглядах, надруковані спогади його сучасників (Н. Д. Полонської-Василенко, Л. О. Окиншевича, О. П. Оглоблина), невелика розвідка на честь 100-річчя від дня народження³.

Пропонована читачеві стаття має на меті змалювати життєвий шлях Михайла Єлисейовича. Вона написана переважно на архівному матеріалі (це особові справи Слабченка в фондах Одеського Інституту народної освіти та Наркомосу України, його характеристика 1922 р., знайдена у фонді Д. К. Зеленіна, листування з Д. І. Багалієм, М. С. Грушевським, А. Ю. Кримським, повідомлення про роботу в різних наукових установах, матеріали до обрання академіком ВУАН 1919 р. З нових джерел використані два документи, що зберігалися до недавня в КДБ, – життєпис, складений під час слідства по справі СБУ, і щоденник за 1927 р. Важливими джерелами для характеристики поглядів М. Є. Слабченка стали його кореспонденції до газет, художні твори (більшість з них автобіографічні, і головне, наукові праці).

Народився М. Є. Слабченко 9 липня 1882 р. на Нерубайських хуторах поблизу Одеси в родині каменяра. З десяти років постійно жив в Одесі. Бідність примусила маленького Михайлика ще в дитинстві пізнати важку фізичну працю. З шести років, допомагаючи батьку, працює погоничем, биндюжником (вантажним візником), а десь з десяти років, як не без гордості він зазначає в автобіографії, "вже сам різав каміння дрібного розміру"⁴.

Навчався в народній та духовній школах, духовній семінарії, звідки його вигнали за спробу вчинити опір адміністрації. Під час навчання Михайло боляче відчув шовіністичну політику царату – вчителі часто називали учнів "тупими и ленивими хохлами", "хохлацкими мазницями"⁵.

Інцидент в семінарії став причиною його вигнання з дому. Щоб заробити на їжу він вимушений був працювати в порту, пароплавній пральні, палітурні. Водночас готувався до іспитів за курс гімназії.

1903 р. М. Є. Слабченко став студентом Новоросійського університету, де протягом семи років навчався (неодноразово виключали за революційну ді-

яльність) на історично-філологічному та юридичному факультетах. Тут відбулося його формування як людини, вченого, громадсько-політичного діяча.

Михайло Єлисейович успадкував від батька волелюбну і нестримну вдачу. "На вдачу я запальний, різкий, прямолінійний й не виношу брехні, – писав він про себе, – насмішливий, гострий на язик і мнітельний, не виношу "общих мест", стараюсь йти своїм шляхом і говорити чужі слова не люблю"⁶. Холерик, за зовнішньою грубістю мав тонкий, навіть ліричний характер. Любив літературу, музику, театр, мав художні здібності та мистецький смак, робив спроби писати художні твори. Разом з тим він був занадто амбіційний, самолюбивий, часто нещирий з впливовими людьми, хоч по відношенню до себе не терпів цього, не допускав поруч із собою реальної або можливої конкуренції. Іноді М. Є. Слабченку доставало розуму бачити вади свого характеру (в щоденнику за 1927 р. записав: "ставляться до мене [в Києві. – С. В.] таки стримано"⁷, а в офіційній анкеті за 1925 р. – "товаришами по праці в ІНО я, уви, не любим")⁸, але щось змінювати в ньому не намагався.

Ці особливості характеру Слабченка суттєво впливали на його творчість, взаємини з колегами, сімейні стосунки. Не відчувши щастя в шлюбі, Михайло Єлисейович усю свою любов віддав синові Тарасу. Досить стримано оцінюючи його здібності, батько пильно і ретельно стежив за його першими кроками в науці, намагався підказати науковий напрям залежно від нахилів і здібностей.

Любов М. Є. Слабченка до сина врахували слідчі по справі СВУ. Тараса заарештували на місяць раніше ніж батька. Безумовно, цей місяць зламав Михайла Єлисейовича, який мав певний досвід спілкування з царськими, гетьманськими, денікінськими і з чекістськими слідчими. Цей нюанс треба враховувати, оцінюючи поведінку вченого під час допитів по сфабрикованій справі.

Але повернемося до студентських років майбутнього академіка, коли він у вихорі політичної боротьби наполегливо шукав свого місця у лавах борців за щастя українського народу. З 1906 р. він активний діяч УСДРП, в лавах якої з перервами перебував до середини 1918 р., одночасно в складі "Просвіти" і "Української хати" брав участь в українському культурницькому русі. Саме тоді у М. Є. Слабченка зародилась ідея заснування в університеті українознавчих кафедр, реалізація якої у 20-ті роки стала головним напрямом його науково-організаційної діяльності.

Отже, в студентські роки формувалися соціал-демократичні (проте аж ніяк не більшовицькі) погляди М. Є. Слабченка. Активна політична і українофільська позиція спричинила численні конфлікти Михайла з університетською адміністрацією. Захищав талановитого студента перед ректоратом українофоб за своїми переконаннями І. А. Лінниченко. Від нього Михайло Єлисейович успадкував дуже привабливу рису педагога-демократа: для нього учні були тільки майбутніми науковцями, але не комуністами чи есерами, українцями чи росіянами. Сам М. Є. Слабченко ніколи не вважав себе революціонером або громадським діячем, намагаючись служити "українській справі" в царині науки.

У студентські роки під керівництвом академіка І. А. Лінниченка він обрав головну тему своїх студій на все життя – соціально-економічна та політично-правова історія Гетьманщини. Наполеглива праця в бібліотеках і архівах принесла серйозні плоди. Студент Слабченко 1906 р. за працю "Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II" отримав срібну медаль, а 1908 р. за роботу "Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении" – золоту медаль, грошову премію для наукового відрядження. Молодому науковцю надали право надрукувати її в "Записках" університету⁹.

1909 р. сталося заочне знайомство М. Є. Слабченка з М. С. Грушевським. Перший надіслав декілька статей до історичної секції Українського наукового товариства в Києві. Вони сподобались М. С. Грушевському, і той запропонував

студенту стати постійним кореспондентом "Записок УНТ". Зав'язалось листування. Але раптово з ініціативи М. С. Грушевського усі стосунки були розірвані, статті повернуті автору. Причина – Михайло Сергійович від когось почув, що Слабченко негативно про нього висловився¹⁰. Цей епізод настільки неприємно вразив М. Є. Слабченка, що він усе своє життя виказував неприязнь до Грушевського, його учених родичів, колег та учнів, боровся з "грушев'янськими" ідеями та науковими установами. Подібна позиція не прикрашала обох учених, більш того, серйозно шкодила розвиткові історичної науки в 20-ті роки й прискорила її розгром.

По закінченні 1910 р. університету М. Є. Слабченко здав до друку монографію "Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв." та за поданням І. А. Лінниченка був залишений професорським стипендіатом при університеті. Невдовзі, з метою продовження освіти (а можливо, й уникнення поліцейських переслідувань) його відрядили до Парижа. Тут молодий учений слухав лекції в університеті, удосконалював знання мов (він знав давні, основні західноєвропейські, практично всі слов'янські мови), але не зміг утриматись і від політики: зблизився з українцями-емігрантами, брав участь у роботі Міжнародного товариства недержавних народів, спілкувався з французькими соціалістами. Саме з цих причин (хоча не треба відкидати й факт усунення 1911 р. з кафедри російської історії його керівника) М. Є. Слабченка 1912 р. було відкликано з Франції і віддано на рік у солдати.

Після служби, залишившись без стипендії, він працював у державному контролі і готувався до магістерських іспитів. З початком Першої світової війни Михайло опинився в лавах піхоти на передовій і за роки війни пройшов шлях від прапорщика до капітана, командира батальйону, був поранений, контужений та нагороджений.

В армії, особливо після лютневої революції, М. Є. Слабченко, перебуваючи в лавах УСДРП, займався політичною агітацією, був організатором, членом і головою солдатських, офіцерських та українських рад. Війна загартувала його демократичні погляди, він виступав на боці лівих сил у боротьбі за мир і незалежну Україну. М. Є. Слабченко вороже ставився до політики Центральної Ради (за його оцінкою "організації лінялих душ та сантиментів")¹¹ і прихильно – до рішучої тактики більшовиків.

Вітаючи лютневу революцію, він спочатку стримано, а потім вороже сприйняв жовтневий переворот. Проте головним ворогом М. Є. Слабченко вважав не більшовиків, а єдиноподільців, що виступали проти незалежності України.

За умов безперервної солдатчини (1912 – 1918) М. Є. Слабченко не полишав науку. Так, у зазначені роки розгорнулася його наукова дискусія з М. П. Василенком з приводу політично-юридичного статусу та характеру Гетьманщини¹². Він написав низку заміток та розвідок, що були надруковані в "Записках" Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного товариства, Одеського бібліографічного, "Трудах" Полтавської археографічної комісії. Вийшла друком монографія "Протокол отпускных писем Генеральной Канцелярии".

Повернувшись після демобілізації до Одеси, М. Є. Слабченко опинився у вихорі політичної боротьби. Займаючи лівоцентристські позиції, він співробітничав у революційних газетах, писав за пропозицією більшовика П. І. Старостіна проект організації Червоного козацтва. Проте антиукраїнський терор, розв'язаний М. А. Муравйовим, великодержавницькі настрої одеських більшовиків, "остудили більшовицькі пориви" Слабченка¹³.

Про політичні позиції Михайла Єлисейовича часів гетьманщини свідчать його численні публікації в газеті "Вільне життя" (часопис УСДРП), підписані власними ініціалами, або ж під псевдонімом Л. Ляшок, М. Дейнека. Він виступав проти гетьманщини ("... закони П. Скоропадського установлять царську владу на Україні"¹⁴), інтервентів, "ура-патріотів" за побудову самостій-

ної соборної України, соціалістичну еволюцію суспільства шляхом реформ. Його публікації відзначались аргументованістю, дотепністю, в'їдливою сатирою і надзвичайною гостротою та запальністю. Недарма гетьманська цензура залишала в його коментарях численні білі плями.

Викликає повагу засудження ним усякого терору. Приміром, вбивство Г. Ейхгорна він кваліфікував як "дике і зле", сумував і з приводу мученицької кончини Миколи ІІ, виступав за виключно мирне розв'язання всіх політичних проблем¹⁵. У питаннях судової реформи його платформа була такою: за умов панування дрібнобуржуазної психології необхідна централізована судова система, гуманізована система покарань, суд присяжних та принцип виборності суддів¹⁶.

Позиція М. Є. Слабченка в національному питанні була стриманою, він прагнув до співробітництва всіх народів, що живуть в Україні, і послідовно виступав за демократичне розв'язання цього питання. "Російські соціалісти всяких марок, напрямків і взагалі російські інтелігенти... прогавили російську революцію і прогавили головне через те, що хотіли зберегти єдину-неделіму"¹⁷, – підкреслював він. Але щодо російської інтелігенції Слабченко займав виважену позицію, зауважуючи про її значення: "... російська інтелігенція – кращий цвіт всього того, що могли дати народи Росії. Вона дійсно надзвичайно велика, навіть свята... Блискучий ряд любих імен однаково близький і дорогий сердцю і великороса, і українця, і білоруса і взагалі всіх... хто більшменш володіє російською мовою"¹⁸.

Для побудови незалежної демократичної України, вважав він, треба підняти свідомість народу, скинути гетьмана, ізолювати зрусифіковані політичні сили, створити умови для вільного розвитку усіх народів, які живуть на українській землі.

Не відкидаючи інших чинників розвитку Української держави, М. Є. Слабченко вирішального значення надавав національному. На його думку, жовтень тільки зірвав пута неволі з поневолених народів Росії, але волі не дав. Більшовики – "соціалістичне сміття", за його висловом, "...замість того, щоб допомагати народам Росії стати на власні ноги, дбати про їх об'єднання, почало з якоюсь сатанинською запеклістю робити всякі соціалістичні експерименти, роз'єднувати людність, вносити між неї розбої, непорозуміння, зненависть...". Своє розуміння політики більшовиків М. Є. Слабченко виклав так: "... За панування більшовиків на Україні українська національна ідея ледве жевріла, але більшовизм, все ламаючи й руйнуючи, сам собі копав могилу і в кінці кінців сам би себе ізжив"¹⁹.

Разом з цими реалістичними ідеями в світогляді Михайла Єлисейовича, принаймні до кінця 20-х років, жила віра в світову соціальну революцію.

З поверненням до Одеси Слабченко розгорнув велику культурно-просвітницьку роботу – очолив міську учительську спілку, працював у шкільній комісії міської української ради і шкільній повітовій раді, був одним з організаторів та викладачів губернських вчительських курсів (разом з відомими українознавцями М. І. Гордієвським та П. Г. Клепатським), брав участь у заснуванні української книгозбірні, українських інститутів позашкільної освіти та театрального, сприяв відкриттю в Одесі українських, польських, єврейських шкіл. На ниві освіти співробітничав він і з органами радянської влади, працюючи в комісії по реорганізації вищої школи, складав нові програми з суспільних наук для вузів.

Навесні 1919 р. він був мобілізований до Червоної Армії, але служити не став і подався додому, через що мав перші "контакти" з НК. Повернувшись в окуповану денікінцями Одесу, Слабченко потрапив у в'язницю, а незабаром був мобілізований вже в білу армію, звідки теж "накивав п'ятами". Між призовами до армій, втечами і в'язницями встиг попрацювати в гімназії, газетах, інших установах.

Не забував М. Є. Слабченко і про науку. 1918 р. налагодив зв'язки з Д. І. Ба-

галієм і видав за його допомогою в Харківському кооперативному видавництві "Союз" монографію "Судівництво в Україні XVII – XVIII ст.", надрукував в Одесі курс лекцій про центральні установи Гетьманщини, низку науково-популярних статей з історії, літератури, історії суспільствознавства, історіографії.

У 1918 – 1920 рр. помітно зріс громадський та науковий авторитет М. Є. Слабченка. Заочно за конкурсом він був обраний доцентом Київського, Кам'янець-Подільського, Новоросійського університетів, йому запропонували роботу в УАН. Проте з Одеси вчений нікуди не поїхав, бо дуже любив своє рідне місто, домівку (в ній прожив понад 20 років) на вул. Майстерній, 25.

Після остаточного встановлення радянської влади в Одесі майбутній академік вирішив відійти від політики і повністю присвятити своє життя науці, вищій школі і громадській роботі. Проте життя вирішило інакше. Якщо до 20-х років Слабченко йшов до політики, то в 20-ті роки політика незваним гостем намагалась увійти – і таки увійшла! – в його життя.

1920 р. Михайло Єлисейович почав працювати викладачем (був приват-доцентом) на кафедрі російської історії Одеського університету, став членом профспілки РОБОС (робітників освіти), всіляко намагаючись створити і перед владою, і перед громадськістю новий імідж аполітичної людини.

У 20-ті роки відбулась дуже складна психологічна еволюція Михайла Єлисейовича, що значною мірою було типовим явищем для частини старої української інтелігенції. Приблизно до 1923 – 1924 рр. вчений був приголомшений перемогою більшовиків та поразкою своїх прагнень, страхіттям голоду 1921 – 1922 рр., суворою боротьбою за виживання сім'ї, висилкою з Одеси групи професорів. Не забувала про нього і НК. Його заарештували 1922 р. і намагались вислати 1924 р. з міста. Слабченко був змушений постійно приховувати свою колишню політичну діяльність, хоча в душі пишався нею. Самолюбивого, гонористого молодого професора гнітило та засмучувало почуття страху і неповноцінності, яке намагалась прищепити нова влада. Адже він бачив, що особи із значно меншими революційними заслугами, на його погляд, з числа комуністів та комсомольців користувались чималими пільгами, а він мусив відчайдушно боротись і за себе, і за сина. Це посилювало деякі негативні риси його характеру – амбіційність, пошуки реальних та уявних ворогів, намагання заручитись підтримкою впливових осіб і т. ін.

Проте його моральність і почуття гідності не дозволяли перейти межу, за якою лежала втрата особистості. Підтримку вчений знайшов не у новій владі, а серед тієї частини старої інтелігенції, яка могла забезпечити йому надійний тил у праці – Д. І. Багалій, С. О. Єфремов, А. Ю. Кримський, М. П. Василенко. До речі, 1924 р. він відмовився засудити дії М. П. Василенка, а 1929 р. – С. О. Єфремова. Поодинокі ж спроби виконувати адміністративні обов'язки, зокрема в Одеському ІНО, скінчились невдачею, хоча контакти з Українським інститутом марксизму-ленінізму встановлювались відносно легко – давались взнаки його соціал-демократичні переконання.

Лише українізація вивела М. Є. Слабченка зі стану пригніченості. Саме в ній він угледів можливість самореалізації. "Очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати. Значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках. І от після продрозверстки... Пятакова й Бош [для Слабченка вони уособлювали імперський шовінізм у лавах КП(б)У – С. В.] ... в мене появилось чуття патріотизму, до того вже досить приспане"²⁰, – зазначав він.

У реалізації ідеї національного відродження він бачив сенс свого життя. Першим серед вузівських істориків Одеси Слабченко перейшов на викладання українською мовою, підтримував український театр, працюючи в театральній секції губнаросвіти, очолював міський семінар учителів-істориків України, порушував питання про становище українців у Польщі, захищав при підтримці Д. І. Багалія активістів українізації у разі їх конфліктів з владою, сприяв ви-

ходу українських книжок в Одеському відділенні Держвидавництва України, допомагав українським газетам і т. ін. Слабченко став неформальним лідером українізації в Одесі. До нього тягнулись і часто отримували не тільки моральну підтримку, але й матеріальну допомогу вчителі, починаючи науковці, архівісти, працівники музеїв. Все це і стало головною причиною притягнення його до справи СБУ.

20-ті роки виявилися в творчій біографії вченого найбільш плідними. З середини 1920 р. до арешту він працював викладачем у званні професора по кафедрі історії України в університеті і створених на його базі інститутах – гуманітарно-суспільному та народної освіти (в останньому з 1921 р.). До 1924 р. одночасно викладав в інших інститутах Одеси – археологічному, театральному, позашкільної освіти, співробітничав у кооперативних установах.

На викладацькій роботі досить виразно виявилися риси М. Є. Слабченка як педагога-новатора. Так, в ІНО він організував історичний кабінет, керував історичною предметною комісією, організував і керував семінаром підвищеного типу з соціально-економічної історії України для поглибленої теоретичної підготовки найбільш талановитих студентів, розробляв нові навчальні програми, курси і т. ін. Слід мати на увазі, що працював він за умов безмірних реорганізацій, непродуманих новацій, кадрових змін.

Викладав Слабченко курси історії України, історії класової боротьби в Україні, соціології, історично-соціологічного побуту, керував дипломними роботами. За оцінкою відомого історика, учня вченого М. Л. Рубінштейна, він не тільки зумів зробити історію України головним предметом для студентів-істориків Одеси, а був одним з найобдарованіших і кваліфікованіших викладачів²¹.

Можна з упевненістю стверджувати, що Слабченко був педагогом-демократом, який намагався прищепити своїм учням любов до історії України. Михайло Єлисейович виступав проти реєстрації студентів на лекціях, сперечався з політкомісарами з приводу надмірної політизації навчання, організовував студентські наукові товариства з історії та бібліографії, подорожі студентів до пам'ятників історії. "Студентів люблю, – писав він про своє ставлення до них, – але це не мішає мені й вимагати від них багато"²².

Його наукова робота певною мірою зумовлювалася відсутністю підручників. З метою забезпечення потреб навчального процесу він написав монографію "Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст." (Одеса, 1925 – 1927. – Т. 1 – 2), курси лекцій "Феодалізм на Україні. Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928 / 29 р." (Одеса, 1929) та "Конспект лекцій по новій історії України (1906 – 1920)" (Одеса, 1927).

Багато зробив М. Є. Слабченко й на ниві організації науки, втілюючи в життя студентську мрію про створення в Одесі наукового осередка українознавства. Досить згадати його участь у заснуванні Одеського археологічного інституту, Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеського краевого історичного архіву, низки музеїв. Саме завдяки йому в місті була створена і функціонувала в 1927 – 1930 рр. Одеська філія харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія.

Плекав М. Є. Слабченко надію і про створення одеської школи істориків, докладаючи до цього титанічних зусиль. За допомогою низки очолюваних ним громадських та державних інституцій (наукова частина Одеського губарху, соціально-історичні секції одеських комісій краєзнавства та наукового товариства, семінар підвищеного типу, студентські наукові товариства і, головним чином, аспірантура Одеської філії харківської науково-дослідної кафедри українознавства) вдалося виховати низку істориків – М. Рубінштейн, О. Варнеке, С. Ковбасюк, Г. Князів, І. Бровер, О. Погребинський, Т. Слабченко, Т. Хаїт, О. Рябінін-Склярєвський та ін. Під керівництвом Михайла Єлисейовича в 1927 – 1930 рр. вони видали п'ять випусків "Записок" соціально-істо-

ричної секції Одеського наукового товариства, підготували чимало статей у виданнях наукових товариств Одеси, ВУАН, суспільно-політичній періодиці, декілька монографій. Підбиваючи під час слідства по справі СБУ підсумок своєї діяльності, М. Є. Слабченко з повним правом заявляв: "Я був щасливий в учениках. Думаю, що то два з половиною десятки молодих дослідників"²³. На думку західних дослідників (І. Витанович, Д. Дорошенко, О. Оглоблин)²⁴, створити одеську школу істориків Слабченку вдалося, хоча ми вважаємо таке твердження перебільшенням.

Досить важко в невеличкій розвідці дати оцінку наукової спадщини вченого. Його доробок потребує спеціального дослідження і ретельного аналізу. Працям М. Є. Слабченка присвячено більше 30 рецензій, оглядів та загальних оцінок.

Вражає обсяг зробленого вченим. Приблизно за 10 – 11 років відносно спокійної наукової праці він надрукував 13 великих за обсягом монографій, близько 30 наукових статей, 4 курси лекцій та навчальних посібників, майже 200 заміток, оглядів, рецензій, був редактором шести наукових збірників. До того ж, як видно з листування, багато праць було написано, але не надруковано, приміром, третій том "Матеріалів до економічно-соціальної історії України ХІХ ст."²⁵. Слабченко добре знав джерела і літературу, любив працювати в архівах. Працював небагато за часом, але ефективно. Приміром, за січень – червень 1927 р., не припиняючи роботи над монографією, написав 5 великих статей і 9 рецензій. Вчений мав досить широкі і різноманітні творчі контакти: наприкінці 20-х років він співробітничав з п'ятьма комісіями ВУАН – Комісією для вивчення історії західноруського та українського права на чолі з М. П. Василенком, Археографічною та для вивчення історії Степової України комісіями, очолюваними М. С. Грушевським, Комісією для складання біографічного словника видатних діячів України, під головуванням С. О. Єфремова, Комісією вивчення народного господарства України під керівництвом К. Г. Воблого. М. Є. Слабченко був членом-кореспондентом Українського інституту марксизму-ленінізму, членом Товариства істориків-марксистів. В усіх установах, де працював і з якими співробітничав, він зробив близько 30 наукових доповідей, частина з яких не надрукована, але становить значний інтерес. Так, 1927 р. на засіданні Одеської секції харківської науково-дослідної кафедри історії України він виступив з доповіддю "Наука історії України за 10 років", в якій дав оцінку еволюції школи В. Б. Антоновича, працям М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, І. А. Лінниченка, М. І. Яворського, О. П. Оглоблина і висловив своє ставлення до боротьби різних шкіл в історичній науці²⁶.

Своєю головною заслугою в науці Слабченко вважав дослідження юридичних та економічних аспектів історії Гетьманщини, а також історії України ХІХ ст. на базі соціологічного та матеріалістичного ("марксівського", за його термінологією) методу. "Що гірше, що краще, – зауважував він, – з більшими чи меншими помилками, але це було мною зроблено"²⁷.

За життя, до арешту, його заслуги були високо оцінені. Він отримував премії ВУАН, 1928 р. йому було присуджено ступінь доктора наук, а 1929 р. став дійсним членом ВУАН.

Разом з тим у численних рецензіях йому закидали методологічну еkleктику, поверховість, фактичні помилки, спрощеність, безпідставні узагальнення. Все це мало місце, бо він вирішував глобальні, як на той час, проблеми, намагався створити новий синтетичний курс історії України на основі марксистської методології і фактично його створив, давши свої оцінки всім періодам, за винятком дофеодального (до ІХ ст.), часів перебування України в складі Речі Посполитої та Хмельниччини.

Це була спроба відповісти на практичні потреби дня, і в цьому сила і слабкість його спадщини. Головна хиба його наукового доробку зумовлювалася нездатністю тогочасної історичної науки України (стан розробки окремих

проблем, джерельної та методологічної бази) створити нову, альтернативну концепції М. С. Грушевського схему історії України.

Головним важелем розв'язання цієї проблеми Михайло Єлисейович намагався обрати марксизм. Це не спасло його плани і не додало слави марксизму.

У творчому доробку академіка можна виділити праці з історії науки, письменства, сільського господарства, історіографії. Проте основні його дослідження присвячені історії права й економіки Гетьманщини та Запорозжя XVII – XVIII ст. Саме в цій царині його праці не втратили й понині наукового інтересу.

Історії Гетьманщини присвячені монографії "Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении" (1909), "Опыты по истории Права Малороссии XVII и XVIII вв." (1911), "Центральные учреждения Украины XVII – XVIII ст. (1918), "Будівництво на Україні XVII – XVIII ст." (1919) та капітальна п'ятитомна "Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны" (1922 – 1928). Остання була першою спробою аналізу соціально-економічних та політично-юридичних процесів на Гетьманщині та Запорозжі на основі марксистської методології. В цих працях проаналізовано значний фактичний матеріал і зроблено багато цікавих спостережень та оцінок. Особливо цінними є аналіз взаємозв'язку економіки, соціальних відносин, державного устрою та права, дослідження еволюції структури української феодальної державності і висновок про поступове звуження її соціальної бази внаслідок гострих соціальних протиріч всередині українського суспільства та політики козацької старшини.

Свого часу М. Є. Слабченко вважався кращим знавцем соціально-економічної історії Запорозжя періоду після Переяславської Ради. З ним радились М. П. Василенко та М. С. Грушевський стосовно принципів видання Архіву Коша Запорозької Січі. До речі, Слабченко виступав за хронологічний принцип публікації. Заслугує на увагу висновок академіка про те, що соціально-економічний устрій, тенденції розвитку господарства Запорозьких Вольностей та Гетьманщини подібні. Стосовно положення селянства на землях Запорозжя Слабченко робить актуальне для сучасних "козакофілів" зауваження: "Перед нами по суті безправна маса селянської людності, що мала обов'язки і не мала прав, була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січі"²⁸. Не слід відкидати й думку М. Є. Слабченка про те, що саме експлуаторською політикою старшини пояснюється досить спокійне сприйняття більшістю населення Запорозжя ліквідації Січі царатом.

Але науковим і життєвим планам і намірам академіка не пощастило здійснитись. 20 січня 1930 р. його було притягнуто до слідства по справі СВУ. Він отримав 6 років позбавлення волі з поразенням у правах на два роки. Президія ВУАН позбавила його звання академіка. Ув'язнення відбував на Соловках, потім з весни 1936 р. працював на хімкомбінаті "Апатити" в м. Кіровську (зараз Мурманська область)²⁹.

Звільнився М. Є. Слабченко напередодні війни. Вчителював у селах Астраханської області. Наприкінці 1942 р. з'явилась остання його публікація "Проложное сообщение о предлетописной Руси" (Исторический журнал. – 1942. – № 7. – С. 129).

1947 р. Михайло Єлисейович спробував влаштуватись у Києві, зустрічався з Головним вченим секретарем АН УРСР та директором Інституту історії О. О. Касименком. На зауваження останнього про те, що йому буде важко працювати в академічному інституті через відірваність від науки, Михайло Єлисейович відповів, що у в'язниці в нього виникло багато нових задумів і він хоче їх реалізувати. Звичайно, в академії місця не знайшлося, і запропонували посаду вчителя географії на Київщині.

Невдовзі М. Є. Слабченко зробив спробу влаштуватись в Одесі, але й вона виявилась безрезультатною. Останні роки свого життя він викладав французьку мову в м. Первомайську Миколаївської області, жив самотньо. Помер

1953 р. Місцева влада поховала його на кладовищі, що на вул. Одеській (останній парадокс його земного шляху), і та могила, оскільки її ніхто не доглядав, у 60-х роках загубилась.

Життя і доля академіка М. Є. Слабченка досить показові, бо в них відбилися проблеми історії України, історії української інтелігенції першої половини ХХ ст.

У наші дні є можливість зважено визначити місце та роль вченого в історичній науці.

- 1 Державний архів Одеської області. Ф. Р-1593, оп. 1. (Далі – ДАОО). – Спр. 308. – Арк. 31, 36, 42.
- 2 *Смолій В. А., Гуржій І. О.* Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 10.
- 3 *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* – Т. 8. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – С. 2879; *Михайло Слабченко (спогади)* // СВУ. – СУМ. Збірник. – Мюнхен, 1964. – Ч. 2; *Винар Б.* Академік М. Слабченко // Український історик. – 1982. – № 3 / 4. – С. 19 – 39.
- 4 ЦНБ АН України. Науковий архів УАН. – Ф. 257. Колекція документів вчених України, незаконно репресованих в 30 – 40-і та 50-і роки. Арк. 1. Слабченко М. Мій життєпис (Далі – *Слабченко М. Мій життєпис*).
- 5 *Там само* Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308. – Арк. 12 зв.
- 6 ДАОО. Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308. – Арк. 12 зв.
- 7 ЦНБ АН України. Науковий архів УАН. – Ф. 257. Колекція документів вчених України, незаконно репресованих в 30 – 40-і та 50-і роки. – Арк. 9; *Слабченко М.* Щоденник, 1927 р. (Далі – *Слабченко М. Щоденник*).
- 8 ДАОО. Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308. – Арк. 12.
- 9 ЦДАВО України. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 7109. – Арк. 3 – 4 зв.
- 10 ЦДА України в м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 752. – Арк. 1–12.
- 11 *Слабченко М. Мій життєпис.* – Арк. 5.
- 12 Загальну оцінку дискусій, хоча дещо упереджену стосовно М. Слабченка, див.: *Микола Прокопович Василенко.* – К., 1990. – С. 10.
- 13 *Слабченко М. Мій життєпис.* – Арк. 6.
- 14 *Дейнека М.* На теми дня // Вільне життя. – 1918. – 3 серп.
- 15 *Ляшок Л.* Гетьманська конституція 29 квітня // Там само. – 5 трав.
- 16 *Ляшок Л.* Суд на Україні і його завдання в сучасний момент // Там само. – 21 серп.
- 17 *Дейнека М.* На теми дня // Там само. – 1918. – 21 лип.
- 18 *Дейнека М.* На теми дня // Там само. – 1918. – 3, 4 серп.
- 19 *Дейнека М.* На теми дня // Там само. – Серп. – верес.
- 20 *Слабченко М. Мій життєпис.* – Арк. 11.
- 21 *Рубинштейн Н. Л.* О путях исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 89 – 94.
- 22 ДАОО. – Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308. – Арк. 12 зв.
- 23 *Слабченко М. Мій життєпис.* – Арк. 14.
- 24 *Енциклопедія українознавства.* – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Вип. 2. – С. 464, 1029.
- 25 ЦНБ АН України, ІР. – Ф. 1, № 46 243. – Арк. 2. Лист Д. І. Багалю 17.09.1928 р.
- 26 ДАОО. – Ф. Р-39, оп. 1, спр. 49. – Арк. 9 – 11.
- 27 *Слабченко М. Мій життєпис.* – Арк. 13.
- 28 *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – № 18. – К., 1929. – С. 211 – 212, 228.
- 29 ДАОО. – Ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308. – Арк. 47 – 48.

Одержано 08.01.92 р.

Стаття посвящена описанню життєвого пути М. Е. Слабченко – известного в 20-е годы украинского историка академика АН УССР. Анализируется его общественно-политическая, научно-организационная, исследовательская и педагогическая деятельность.

Т. О. КОМАРЕНКО

”ТЕОРІЯ БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР” І ШЛЯХИ РОЗВ’ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1923 р.)

Стаття присвячена недостатньо висвітленій в історичній науці ”теорії боротьби двох культур” та започаткованій у зв’язку з її появою дискусії про шляхи розв’язання національного питання в Україні. Наведений матеріал спростовує усталені погляди щодо концепції нації та національної політики керівництва республіки на початку 20-х років.